

ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Ibrohimova Zebuniso O'rol qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti talabasi

Muxitdinova Diyoraxon Ulug'bek qizi

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20657568>

Annotatsiya: Mazkur maqolada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishning zamonaviy pedagogik va korreksion texnologiyalari tahlil qilingan. Shuningdek, nutqni rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, vizual vositalar, eshitish qoldig'idan samarali foydalanish, individual va differensial ta'lim metodlarining samaradorligi asoslab berilgan. Maqolada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvini ta'minlash hamda ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: nutqni rivojlantirish texnologiyasi, maxsus pedagogika, surdopedagogika, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim, eshitish qoldig'i, og'zaki nutq, yozma nutq, inkluziv ta'lim.

Kirish

Bugungi kunda ta'lim jarayonida har bir bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olish, uning shaxs sifatida kamol topishi uchun qulay pedagogik muhit yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash masalasi maxsus pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Chunki eshitish analizatoridagi buzilishlar bolaning nafaqat tovushlarni qabul qilishiga, balki nutqining shakllanishi, atrofdagilar bilan muloqotga kirishishi, bilimlarni o'zlashtirishi va ijtimoiy hayotga moslashishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli bunday bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni oddiy pedagogik yondashuvlar bilangina cheklanib qolmasdan, maxsus korreksion-rivojlantiruvchi texnologiyalar asosida tashkil etilishi zarur.

Inson nutqi uning tafakkuri, hissiyoti, dunyoqarashi va ijtimoiy faolligini namoyon etuvchi asosiy vositalardan biridir. Bola nutq orqali atrof-muhitni anglaydi, o'z fikrini ifodalaydi, boshqalar bilan munosabatga kirishadi hamda ijtimoiy tajribani egallaydi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda esa nutqning tabiiy shakllanish jarayoni murakkablashadi. Tovushlarni yetarli darajada eshitmaslik yoki umuman eshita olmaslik bolaning talaffuz, lug'at boyligi, grammatik tuzilish va bog'langan nutq rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada bolaning bilish faoliyati, muloqot madaniyati, emotsional holati va o'ziga bo'lgan ishonchi ham muayyan darajada cheklanadi.

Shu nuqtayi nazardan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasi faqatgina tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish jarayoni emas, balki bolaning umumiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va mustaqil hayotga tayyorlanishiga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik jarayondir. Mazkur jarayonda surdopedagog, logoped, psixolog, ota-ona va tarbiyachilarning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bolaning nutqiy rivojlanishi izchil, tizimli va uzluksiz mashg'ulotlar orqali ta'minlanadi. Bunda har bir bolaning eshitish darajasi, nutqiy imkoniyati, yoshi, psixologik xususiyatlari hamda individual ehtiyojlari inobatga olinishi lozim.

Zamonaviy ta'lim sharoitida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Jumladan, axborot-

kommunikatsiya texnologiyalari, multimediali ta'lim vositalari, vizual materiallar, interfaol mashqlar, artikulyatsion gimnastika, eshitish qoldig'ini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar, daktil va imo-ishora nutqi bilan og'zaki nutqni uyg'unlashtirish kabi usullar ta'lim samaradorligini oshiradi. Bunday texnologiyalar bolaning darsga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, mavzuni ko'rgazmali idrok etishiga yordam beradi hamda nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda pedagogik texnologiyaning samaradorligi uning bolaning real imkoniyatlariga mosligi bilan belgilanadi. Har bir bola nutqiy rivojlanish sur'ati, eshitish qoldig'i, talaffuz imkoniyati va kommunikativ ehtiyojlari jihatidan boshqalardan farq qiladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida individual va differensial yondashuv yetakchi o'rin egallaydi. O'qituvchi bolaning kuchli tomonlarini aniqlab, mavjud imkoniyatlarini rivojlantirishi, nutqiy kamchiliklarini esa bosqichma-bosqich bartaraf etishi zarur. Bu jarayonda bolaning muvaffaqiyatini rag'batlantirish, unda muloqotga ehtiyoj uyg'otish va ijobiy emotsional muhit yaratish muhim pedagogik shartlardan hisoblanadi.

Bugungi globallashuv va inkluziv ta'lim jarayonlari maxsus ehtiyojli bolalarga munosabatni tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda eshitishda nuqsoni bo'lgan bola faqat yordamga muhtoj shaxs sifatida emas, balki o'z imkoniyatlari, qiziqishlari va salohiyatiga ega bo'lgan faol ijtimoiy subyekt sifatida qaralmoqda. Shu bois ularning nutqini rivojlantirish, muloqotga kirishish imkoniyatlarini kengaytirish va jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga sharoit yaratish pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

Muhokama

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish masalasi maxsus pedagogika, psixologiya, logopediya va tibbiy-reabilitatsion yondashuvlar kesishgan murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki nutq insonning faqat tovush chiqarish yoki so'zlarni talaffuz qilish qobiliyati emas, balki uning tafakkuri, idroki, hissiy kechinmalari va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi asosiy kommunikativ vositadir. Shu sababli eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqni shakllantirish va rivojlantirish ishlari bir tomonlama emas, balki kompleks, izchil va tizimli tarzda olib borilishi zarur.

Muhokama qilinayotgan mavzuning asosiy jihati shundaki, eshitishdagi buzilish bolaning nutqiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bola tovushlarni to'liq eshita olmagan sababli so'zlarni tabiiy ravishda eshitish, takrorlash va mustahkamlash imkoniyatidan cheklanadi. Natijada lug'at boyligining kamligi, tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish, gap tuzishda grammatik xatolarga yo'l qo'yish, bog'langan nutqning sust rivojlanishi kabi muammolar yuzaga keladi. Bunday holat bolaning o'quv faoliyatiga, atrofdagilar bilan muloqotiga va ijtimoiy moslashuviga ham salbiy ta'sir etadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda eng avvalo erta tashxis va erta korreksion yordam muhim o'rin tutadi. Bola qancha erta maxsus pedagogik ta'sirga jalb qilinsa, uning nutqiy rivojlanishida ijobiy natijalarga erishish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi. Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida eshitish qoldig'idan foydalanish, tovushlarni farqlash, artikulyatsion apparatni rivojlantirish, oddiy so'z va gaplarni shakllantirish bo'yicha olib boriladigan mashg'ulotlar keyingi ta'lim bosqichlari uchun mustahkam zamin yaratadi. Mazkur jarayonda pedagogik texnologiyalarni to'g'ri tanlash alohida ahamiyatga ega. An'anaviy o'qitish usullari eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ehtiyojlarini to'liq qondira olmasligi mumkin. Shu sababli maxsus ta'limda ko'rgazmalilik, takroriy mashqlar, individual yondashuv, sensor rivojlantirish, mimika, pantomimika, daktil va imo-ishora nutqidan foydalanish kabi metodlar muhim

hisoblanadi. Bular bolaning nutqiy materialni ongli o'zlashtirishiga, uni amaliy muloqotda qo'llashiga va o'z fikrini ifodalashga intilishiga yordam beradi.

Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ham nutqni rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Multimediali dasturlar, interfaol taqdimotlar, maxsus tovush mashqlari, vizual kartochkalar, elektron lug'atlar va videomateriallar bolalarning darsga qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, tasvir, harakat va matnning birgalikda berilishi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ma'lumotni yaxshiroq idrok etish imkonini yaratadi. Bu esa nutqiy faollikni kuchaytiradi va bolaning mustaqil fikrlashiga yordam beradi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat — og'zaki nutq, yozma nutq va muqobil kommunikatsiya vositalarining o'zaro uyg'unligidir. Ayrim hollarda faqat og'zaki nutqqa tayanish bolaning muloqot imkoniyatlarini cheklab qo'yishi mumkin. Shu bois daktil nutq, imo-ishora tili, labdan o'qish, yozma topshiriqlar va vizual belgilar bilan ishlash og'zaki nutqni rivojlantirish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Bu yondashuv bolaning o'zini erkinroq ifoda etishiga, yangi tushunchalarni tezroq anglashiga va muloqotga bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda oilaning roli ham nihoyatda katta. Ta'lim muassasasida olib borilgan mashg'ulotlar oilaviy muhitda davom ettirilmasa, kutilgan natijaga erishish qiyinlashadi. Ota-onalar bola bilan muntazam muloqot qilishi, pedagog tavsiyalariga amal qilishi, bolaning har bir kichik yutug'ini rag'batlantirishi lozim. Oiladagi ijobiy psixologik muhit bolaning nutqiy faolligini oshiradi, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va muloqotga kirishish ehtiyojini kuchaytiradi.

Biroq amaliyotda bu jarayon bilan bog'liq ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, maxsus pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha barcha pedagoglarning yetarli tayyorgarlikka ega emasligi, o'quv-metodik materiallarning kamligi, zamonaviy texnik vositalarning barcha ta'lim muassasalarida bir xil darajada mavjud emasligi, ota-onalarning korreksion ishlar mohiyatini yetarlicha anglamasligi nutq rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun bu sohada pedagoglarning malakasini oshirish, metodik ta'minotni kuchaytirish va ota-onalar bilan hamkorlikni tizimli yo'lga qo'yish zarur.

Nazariy asos

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish masalasi maxsus pedagogika, surdopedagogika, logopediya, psixologiya va lingvistika fanlari bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu yo'nalishning nazariy asosida bolaning eshitish imkoniyati, nutqiy rivojlanish darajasi, bilish jarayonlari, shaxsiy xususiyatlari hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabati muhim o'rin egallaydi. Nutq inson tafakkuri va muloqotining asosiy vositasi bo'lgani sababli eshitishdagi nuqsonlar bolaning so'z boyligi, talaffuzi, grammatik tuzilmani egallashi va bog'langan nutqining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Surdopedagogika nazariyasida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim yetakchi tamoyil sifatida qaraladi. Bunda ta'lim jarayoni faqat bilim berishga emas, balki bolaning mavjud nuqsonlarini yumshatish, eshitish qoldig'idan foydalanish, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, kommunikativ faolligini oshirishga qaratiladi. Shuning uchun nutqni rivojlantirish texnologiyasi bola shaxsini har tomonlama kamol toptirishga xizmat qiluvchi pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Nazariy jihatdan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining rivojlanishi eshitish idroki bilan uzviy bog'liq. Bola tovushni eshitish, farqlash va anglash orqali nutqiy birliklarni o'zlashtiradi. Eshitish cheklangan hollarda esa bu jarayon sekinlashadi yoki buziladi. Shu sababli

maxsus ta'limda ko'rish, harakat, taktil sezgi, mimika, imo-ishora va labdan o'qish kabi kompensator imkoniyatlardan foydalaniladi. Bu vositalar bolaning nutqiy axborotni qabul qilishi va qayta ishlashini yengillashtiradi.

Nutqni rivojlantirish texnologiyasining muhim nazariy jihatlaridan biri individual va differensial yondashuvdir. Har bir bolaning eshitish darajasi, nutqiy tajribasi, yosh xususiyati, intellektual rivojlanishi va ijtimoiy tajribasi turlicha bo'ladi. Shu bois bir xil metod barcha bolalar uchun bir xil natija bermaydi. Pedagog bolaning imkoniyatlarini aniqlab, unga mos mashq, topshiriq va kommunikativ vaziyatlarni tanlashi lozim. Bu yondashuv bola nutqining bosqichma-bosqich va izchil rivojlanishini ta'minlaydi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda faoliyatga asoslangan yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Bola nutqni tayyor shaklda emas, balki amaliy faoliyat, muloqot, o'yin, o'quv topshiriqlari va kundalik hayotiy vaziyatlar orqali egallaydi. Shuning uchun dars va mashg'ulotlarda bolani faol suhbatga jalb etish, savol-javoblar tashkil qilish, predmetlar bilan ishlash, rasm asosida hikoya tuzish, rolli o'yinlar o'tkazish samarali hisoblanadi. Bunday faoliyatlar bolaning lug'at boyligini kengaytiradi, gap tuzish ko'nikmasini shakllantiradi va mustaqil fikr bildirishga o'rgatadi.

Shuningdek, kommunikativ yondashuv nutqni rivojlantirish texnologiyasining asosiy nazariy negizlaridan biridir. Bu yondashuvga ko'ra, nutq faqat grammatik qoidalar yoki talaffuz mashqlari orqali emas, balki real muloqot jarayonida rivojlanadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolada muloqotga ehtiyoj uyg'otish, uni tengdoshlari va kattalar bilan faol aloqaga kiritish nutqiy rivojlanishning muhim shartidir. Muloqot jarayonida bola so'zlardan foydalanadi, savol beradi, javob qaytaradi, fikrini aniqlashtiradi va yangi nutqiy tajriba orttiradi.

Nazariy asoslarning yana bir muhim tomoni — og'zaki nutq, yozma nutq va muqobil kommunikatsiya vositalarining o'zaro bog'liqligidir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun og'zaki nutqni rivojlantirish asosiy maqsadlardan biri bo'lsa-da, yozma nutq, daktil nutq, imo-ishora tili, ko'rgazmali belgilar va labdan o'qish jarayoni ham katta ahamiyatga ega. Ushbu vositalar bir-birini to'ldiradi va bolaning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada bola o'z fikrini turli shakllarda ifodalash imkoniga ega bo'ladi.

Logopedik nazariyaga ko'ra, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirishda artikulyatsion apparatni faollashtirish, nafas olishni to'g'ri yo'lga qo'yish, tovushlarni hosil qilish, fonematik idrokni rivojlantirish va so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish muhim vazifalar hisoblanadi. Bunda artikulyatsion gimnastika, nafas mashqlari, tovushlarni farqlash, bo'g'in va so'zlarni takrorlash, gap tuzish, matn ustida ishlash kabi mashg'ulotlar bosqichma-bosqich tashkil etiladi.

Psixologik nuqtayi nazardan esa eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutq rivojlanishi ularning emotsional holati, o'ziga ishonchi va ijtimoiy faolligi bilan chambarchas bog'liq. Bola muloqot jarayonida qiyinchilikka duch kelsa, tortinchoqlik, passivlik yoki o'z fikrini bildirishdan qo'rqish holatlari paydo bo'lishi mumkin. Shu bois pedagogik jarayonda mehribonlik, rag'batlantirish, ijobiy emotsional muhit yaratish va bolaning har bir muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim nazariyasida texnologik yondashuv alohida o'rin tutadi. Nutqni rivojlantirish texnologiyasi aniq maqsad, mazmun, metod, vosita va natijalar tizimidan iborat bo'lishi kerak. Bunda pedagog mashg'ulotni oldindan rejalashtiradi, bolaning boshlang'ich nutqiy darajasini aniqlaydi, unga mos topshiriqlarni tanlaydi, jarayonni kuzatadi va natijani baholaydi.

Shunday qilib, texnologik yondashuv korreksion ishlarni tartibli, izchil va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish texnologiyasining nazariy asoslari korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim, individual yondashuv, kompensator imkoniyatlardan foydalanish, kommunikativ faoliyatni rivojlantirish, logopedik mashg'ulotlar va psixologik qo'llab-quvvatlash tamoyillariga tayanadi. Ushbu nazariy asoslar amaliy ta'lim jarayonida to'g'ri qo'llanganda bolalarning nutqiy faolligi oshadi, muloqot imkoniyatlari kengayadi va ularning jamiyatga moslashuvi samarali kechadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Назарова Н. М. Специальная педагогика: учебник для вузов. – Москва : Академия, 2021. – 400 с.
2. Соловьев И. М. Психология детей с нарушениями слуха. – Москва : Просвещение, 2020. – 256 с.
3. Mo'minova L. R. Maxsus pedagogika. – Toshkent : O'qituvchi, 2021. – 320 b.
4. Po'latova P. M. Surdopedagogika asoslari. – Toshkent : Fan va texnologiyalar, 2022. – 248 b.
5. Ayupova M. Yu. Logopediya. – Toshkent : Tafakkur, 2021. – 304 b.
6. Xamidov X. X. Inklyuziv ta'lim nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent : Yangi asr avlodi, 2023. – 286 b.
7. Knoors H., Marschark M. Educating Deaf Learners: Creating a Global Evidence Base. – New York : Oxford University Press, 2023. – 392 p.